

## СТАНОВЛЕННЯ ТА ФОРМУВАННЯ ЕТНІЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

*Розглянуто основні етапи становлення етнічної ідентичності особистості. Проаналізовано вплив соціального контексту на формування етнічної ідентичності особистості.*

**Ключові слова:** етнічна ідентичність, соціальний контекст, особистість.

*Людина у своєму духовному житті є тільки складова такого собі магічного "Ми", яке спускається з висот і в усіх членів общини зберігає єдність.*  
Освальд Шпенглер

Етнічна ідентичність вивчається як міждисциплінарне явище представниками багатьох наук: етнології, соціології, психології, політології тощо. Кожна з цих дисциплін розвивала відповідні до свого предмета методи й теорії. Однак етнопсихологія має свою специфіку, адже на відміну від етносоціології та інших наук, етнічна ідентичність розглядається нею не тільки за своїми соціальними проявами, а розглядається ще й становлення етнічної ідентичності. У науковій літературі ідентифікація розглядається як один із механізмів соціалізації особистості, завдяки якій засвоюються норми, ідеали, цінності, ролі, моральні властивості представників тих соціальних груп, до яких належить індивід.

Особистість не тільки не байдужа до етнічної належності, але й багато в чому нею визначається. Етнічна належність "задається" разом з народженням, умінням розмовляти рідною мовою, культурним оточенням, у яке вона попадає і яке, у свою чергу, "задає" загальноприйняті стандарти поведінки і самореалізації особистості. Людина опиняється включеною в етнос набагато раніше, ніж вона включається в інші структури соціуму (клас, суспільне виробництво тощо). Етнос є для людини початковою нішею, від якої вона відштовхується в подальшому житті. "Національна (етнічна належність), – зазначає Г. М. Андреева, – є надзвичайно значущим для соціальної психології чинником, тому що вона фіксує певні характеристики того мікросередовища, в умовах якої формується особистість" [1, с. 164].

Значущість особистості полягає насамперед у тому, які цінності вона сповідує, якими ідеалами вимірюється дійсність, повсякденне життя людини і суспільства. І скільки б не акцентували увагу на загальнолюдських цінностях, вони часто є або пустою абстракцією, або належать до конкретних етнічних цінностей, які досягли рівня вселюдськості.

На сьогодні проблеми етнічної ідентичності та її особливостям становлення та формування присвячені цілий ряд досліджень: розвитку етнічної ідентичності (С. О. Баклушинський, В. П. Левкович, Н. Г. Панкова, О. Л. Романова, Т. Г. Стефаненко та інші); трансформації етнічної ідентичності (С. Л. Бухарева, Н.М. Лебедєва, В. М. Павленко та інші); чинників, які впливають на формування етнічної ідентичності (С.А. Баклушинський, О. П. Белінська, А. І. Донцов, В.П. Левкович, Н. Г. Панкова, Т. Г. Стефаненко, М.Т. Уталієва та інші).

Серед найбільш суттєвих чинників, які впливають на формування етнічної ідентичності, дослідники виділяють:

- 1) особливості етнічної соціалізації у сім'ї, школі й найближчому соціальному оточенні;
- 2) особливості етноконтактного середовища, насамперед, його поліетнічність-моноетнічність;
- 3) статусні відносини між етнічними групами" [2: 178].

Метою статті є: аналіз основних етапів становлення етнічної ідентичності особистості, розкриття впливу соціального контексту на формування етнічної ідентичності особистості.

Перед тим як перейти до розгляду зазначеної проблеми слід нагадати, що до структури етнічної ідентичності входять три компоненти – *когнітивний* (самоідентифікація, зміст авто- і гетеростереотипів, уявлення про "дистанцію" між своєю та іншими етнічними групами), *афективний* (почуття належності до етнічної спільноти, вираженість внутрішньогрупового фаворитизму, спрямованість етнічних стереотипів) та *поведінковий* (реальний механізм не тільки усвідомлення, але і прояву себе членом визначеної групи).

Щоб дати відповідь на питання, яким чином і коли дитина починає вважати себе представником певного етносу, з психологічної точки зору, потрібно розглянути етапи становлення етнічної ідентичності, які прийняті у психології. У процесі свого становлення етнічна ідентичність проходить ряд етапів, які співвідносяться з етапами психічного розвитку дитини.

Одним з перших концепцій розвитку у дитини усвідомлення належності до національної групи запропонував Ж. Піаже. У дослідженні проведеному у 1951 році він проаналізував дві сторони одного процесу – формування поняття "Батьківщина" і образів "інших країн" та "іноземців".

Розвиток етнічної ідентичності Піаже розглядає як створення когнітивних моделей, пов'язаних з поняттям "Батьківщина", а етнічні почуття, на його думку, є свого роду відповіддю на знання про етнічні явища.

У формуванні етнічної ідентичності Піаже виділяє три етапи:

- 1) у 6-7 років дитина набуває перші – фрагментарні – знання про свою етнічну належність;
- 2) у 8-9 років дитина уже чітко ідентифікує себе зі своєю етнічною групою, висуває причини ідентифікації – національність батьків, місце проживання, рідна мова. Просинаються національні почуття.
- 3) у молодшому підлітковому віці (10-11 років) етнічна ідентичність формується у повному обсязі, у якості особливостей різних народів дитина відмічає унікальність історії, специфіку традиційної побутової культури.

У даний момент у всьому світі проведено велику кількість досліджень, у яких уточнюються і конкретизуються вікові межі етапів розвитку етнічної ідентичності. "Перші "паростки" дифузної ідентифікації з етнічною групою більшість авторів виявляє у дітей 3-4 років, є навіть дані про первинне сприйняття яскравих зовнішніх відмінностей – колір шкіри, волосся – дітьми до 3 років.

Але практично усі психологи згодні з Піаже у тому, що "реалізованої" етнічної ідентичності дитина досягає у молодшому підлітковому віці, коли рефлексія набуває для людини першочергового значення. Таким чином, саме підлітковий вік є ключовим моментом формування етнічної ідентичності.

Серед сучасних дослідників немає єдності у питанні про послідовність виникнення когнітивного та афективного компонентів ідентичності. Одні автори стверджують, що етнічні переваги (емоційний компонент) формується лише до 9-10 років на основі достатньо значних етнічних знань. Але в інших дослідженнях було виявлено, що етнічне віддання переваги дітям не завжди корелює з інформативністю про ці етнічні групи, упередження можуть передувати якому-небудь знанню, хоча і в цьому випадку вони стають більш диференційованими та інтегрованими з віком.

Але чи стають етнічні атитюди більш позитивними чи негативними? "Є дані, – як стверджує Т. Г. Стефаненко, – що більш старші діти показують себе менш упередженими, але цілком можливо, що вони просто знають соціально бажані відповіді" [8, с. 220]. По іншим даним, якщо атитюди (позитивні чи негативні) сформувалися, якраз ця їхня спрямованість зберігається у подальшому.

Отже, у процесі розвитку у дитини етнічної ідентичності вона проходить ряд етапів від дифузної до реалізованої, а результатом цього процесу є формування у підлітковому віці емоційно-оцінного усвідомлення належності до етнічної спільноти.

Етнічна належність є одним із соціальних статусів, які індивід має у своєму статусному наборі. Якщо етнічна належність визначає стиль і образ життя, манеру поведінки, коло знайомих, якщо вона краще за все характеризує індивіда, якраз вона і є головним статусом. З одного боку, у більшості випадків етнічна належність виступає у якості природженого статусу, якщо він установлюється за етнічною належністю батьків або рідною мовою. Як приклад Б. С. Вінер наводить життєву історію двіччини з Вінниці, яка народилася від шлюбу чуваша і польки, й наперекір існуючим інструкціям (подія відбулася у 1985 р. – *ІД*), отримала у свою форму № 1 запис "українка". Він припускає, що вона навчалася в українській школі, а українська з великою долею вірогідності могла бути її рідною мовою, оскільки поляки у Вінницькій області переважно україномовні. З іншого боку, етнічна належність в деяких випадках може розглядатися як статус, що досягається або "завойовується" шляхом формальної зміни національної належності. У цьому випадку індивід реалізує свою свободу вибору, отримуючи етнічний статус за власним бажанням або під тиском обставин.

На основі етнічного статусу у відповідності з експектаціями формується модель поведінки, яка орієнтована на виконання певних прав та обов'язків. Етнічний статус у якості семіотичної системи завжди є відношенням як мінімум двох культур і проявляється в їх контактній або в уявленнях і оцінках, які є наслідком подібних зв'язків. Етнічний статус в поліетнічних країнах є найважливішою складовою соціального самопочуття людини. Принагідно відзначимо, що "за визначенням відомих фахівців у галузі дослідження етнонаціональних процесів (наприклад, Георга Бруннера, Німеччина), якщо представники інших від титульного етносу становлять понад 10% населення країни, то таку країну можна класифікувати як поліетнічну" [4, с. 94]. Україна за етнічним складом населення є гетерогенною, оскільки відсоток національних меншин складає 27% мешканців неукраїнського (в етнічному сенсі) походження.

Хоча етнічний статус найчастіше залишається незмінним протягом усього життя людини, все ж таки етнічна ідентичність не статична, а динамічне утворення.

По-перше, процес її становлення не закінчується у підлітковому віці. Зовнішні обставини можуть штовхати людину будь-якого віку на переосмислення ролі етнічної належності в її житті, спричинити трансформацію етнічної ідентичності. Після накопичення фактів, відзначає Ф. Д. Климчук, "трухлява" етнічна ідентичність часто стає більш стійкою і навіть може змінюватися, як це відбулося з жителем Мінська, католиком, який народився в прикордонному з Польщею Барановицькому районі Брестської області. "З моменту першої реєстрації рахувався поляком і вважав себе поляком. У 35 років поїхав у Польщу.

Там переконався, що з поляками його об'єднує релігія, а в іншому він білорус. З цього часу він усвідомлює себе білорусом" [5, с. 95].

По-друге, навіть у дітей послідовність стадій розвитку етнічної ідентичності і їх часові межі не є універсальними для всіх народів і соціальних ситуацій. У залежності від соціального контексту вони можуть прискорюватися або уповільнюватися.

Однак не зважаючи на зовнішні фактори, що справляють вплив на формування етнічної ідентичності, психологи виділяють в останній ще один аспект – поява у індивіда почуття незмінності й стійкості етнічних характеристик – *етнічна константність*. Як свідчать отримані емпіричні дані, "формування етнічної константності протікає аналогічно процесам засвоєння постійності статевих і расових ознак: свідоме віднесення себе до певного етносу й використання етнічних ярликів відбувається раніше, аніж дитина починає усвідомлювати константність етнічних характеристик" [2, с. 178].

Спостерігається чітка часова послідовність формування трьох базових констант. Усвідомлення незмінності статевих характеристик настає у 2-2,5 роки, расових – у 8-9 років, а етнічних, в процесі якого необхідне використання складних механізмів соціокультурної ідентифікації і міжпоколінної передачі інформації, – не раніше 12-13 років.

Усвідомлення дитини своєї етнічної належності може змінюватися залежно від того, чи живуть вони в поліетнічному чи моноетнічному суспільстві. Міжетнічне середовище дає індивіду більше можливостей для набування знань про особливості своєї та інших етнічних груп, сприяє розвитку міжетнічного розуміння і формування комунікативних навичок. Своєю етнічною належністю раніше усвідомлює українська дитина, яка живе у багатонаціональному Києві, аніж житель віддаленого села Херсонської області.

Відмінності у ступені вираженості етнічної ідентичності виявлені й у дітей, які живуть у різних гетерогенних середовищах. Коли цей показник порівнювався в росіяни, що проживають у Білорусі та Казахстані, то виявилось, що стверджує Т. Г. Стефаненко, що етнічна ідентичність сильніше виражена в тих, хто живе в культурному середовищі, який значно відрізняється від власного (у Казахстані). А для дітей, які живуть у Білорусі, культура якої є близькою російській, усвідомлення етнічної ідентичності не є життєво важливою проблемою.

Таким чином, етнічна самосвідомість розвивається в дитини в міру того, як вона опиняється в етнічно змішаних ситуаціях, які роблять її етнічну належність відмінною ознакою.

Але не тільки часові межі формування етнічної ідентичності, але й точність знань про свою належність до певної етнічної спільноти залежить від того, до якої групи дитина належить – групи більшості чи групи меншості.

Слід відзначити, що група меншості – це не обов'язково кількісна меншість етносу у порівнянні з іншими етнічними спільнотами. Під групою меншості розуміється низькостатусна група, члени якої за своїми фізичними або культурними особливостями відрізняються від інших членів суспільства і зазнають дискримінації. У цьому сенсі навіть чорношкіре населення Південної Африки в період апартеїду можна назвати групою меншості.

Психологи розрізняють "ствердний образ Я", коли увага індивіда зосереджена на самому собі, що примушує його виразніше бачити свої особливості, і "заперечний", коли увага зосереджена на властивостях інших людей, яким й сам досліджуваний не володіє, і він визначає себе через таке заперечення. "За даними Ульяма та Клер Мак-Гайр, представники етнічної більшості частіше визначають свою етнічну належність в "заперечних", а представники етнічних меншин – у "ствердних" образах тощо" [6, с. 77].

Англійські дослідники Густав Ягода та Сьюзен Томпсон провели емпіричне дослідження, в ході якого вирішувалися наступні задачі: виявлення етапів усвідомлення дитини її етнічної належності; вивчення етнічного віддання переваги дитини, що належить до груп більшості та меншості. Дослідження проводилося у початкових класах трьох шкіл столиці Шотландії м. Глазго, де 15-20% складали діти пакистанських іммігрантів.

Групи були підбрані за етнічною ознакою (шотландці і пакистанці), за віком (6 років і 10 років) і статтю; кожна підгрупа складалася із 20 осіб. Всього було відібрано 160 дітей із сімей робітників. Діти іммігрантів, які не володіли достатньою мірою англійською мовою, не включалися до дослідження. Спеціально для даного дослідження була розроблена методика виявлення знань дитини про її фізичні особливості. Основна зміна складалася із трьох елементів: темна шкіра як ознака дитини іммігранта, світла шкіра і "шкіра середнього відтінку" як ознака шотландської дитини. Окрім кольору шкіри, враховувалися три кольори очей і волосся, дві форми обличчя, носа, рота. Дитині пропонувалися карточки, маніпулюючи якими можна було отримати до 200 видів різних облич.

Після роз'яснення правил звертання з карточками дітей просили, підбираючи різні форми обличчя, носа, рота тощо, скласти лице, яке схоже на них самих. Щоб уникнути випадкового підбору, дітям послідовно пропонували підібрати два такі обличчя.

Результати дослідження приведені у табл. 1.

Таблиця 1

Оцінка дитини різного віку свого кольору шкіри

| Стать та вік досліджуваних дітей | Колір шкіри  |            |            |           |            |
|----------------------------------|--------------|------------|------------|-----------|------------|
|                                  | дуже світлий | світлий    | середній   | смугливий | темний     |
| Шестирічний шотландець           | 25 (62,5%)   | 8 (20%)    | 6 (15%)    | 1 (2,5%)  | -          |
| Шестирічний пакистанець          | 6 (15%)      | 6 (15%)    | 9 (22,5%)  | 8 (20%)   | 11 (27,5%) |
| Десятирічний шотландець          | 25 (62,5%)   | 11 (27,5%) | 3 (7,5%)   | 1 (2,5%)  | -          |
| Десятирічний пакистанець         | 3 (7,5%)     | 5 (12,5%)  | 17 (42,5%) | 5 (12,5%) | 10 (25%)   |

Зробивши припущення, що показники "дуже світлий" і "світлий" справедливі для шотландських дітей, а інші – для пакистанських дітей, Г. Ягода і С. Томпсон виявили, що тенденція до неправильної самооцінки більш характерна для пакистанських дітей молодшого віку, аніж для шотландських. Старші діти, - як шотландці, так і пакистанці, - дають у більшості випадків правильну самооцінку. Деякі коливання у правильності самооцінки обидвох вікових груп автори пояснювали тим, що частина шотландських дітей достатньо смугла, а частина пакистанських порівняно слабо пігментована. Не виключено, що одна із причин неадекватності самооцінки у дітей молодшої пакистанської групи може бути зв'язана з бажанням належати до групи більшості, у даному випадку до шотландців, які мають більш світлу шкіру.

У ході проведеного дослідження вияснялося також уявлення про національність дитини за допомогою прямого питання "хто ти такий?". У залежності від відповіді на це питання оцінювалася роль національної належності у самосвідомості дитини.

Вияснилося, що у Шотландії у дітей пакистанських іммігрантів уявлення про етнічну групу складаються раніше, аніж у дітей шотландців, які є групою етнічної більшості. У той же час для шотландців відмінною ознакою є переважно не етнічні, а фізичні особливості. Результати дослідження відображає таблиця 2.

Таблиця 2

Розвиток етнічної самосвідомості в дітей різних етнічних та вікових груп

| Характер відповіді               | Шотландці  |          | Пакистанці |          |
|----------------------------------|------------|----------|------------|----------|
|                                  | 6 років    | 10 років | 6 років    | 10 років |
| Усвідомлення етнічної належності | 3 (7,5%)   | 8 (20%)  | 23 (57,5%) | 26 (65%) |
| Інші відповіді                   | 37 (92,5%) | 32 (80%) | 17 (42,5%) | 14 (35%) |

Діти із групи меншості неминуче опиняються усвідомленими про домінуючу культуру як через засоби масової комунікації, так і через особисті контакти. А їх ровесники із групи більшості можуть взагалі не володіти знаннями про пакистанську культуру, якщо вони не мають сусідів-пакистанців. Шотландці рідше визнають, що між культурами існують відмінності у нормах, цінностях і стереотипах поведінки, адже спілкуються вони зазвичай всередині своєї групи, і навіть їх контакти з національними меншинами протікають у контексті домінування норм культури більшості.

Однак навіть якщо члени меншості володіють знаннями про відмінності між народами і культурами, це ще не означає, що вони віддадуть перевагу своїй групі і визнають свою належність до неї. Так, як уже згадувалося, пакистанські діти віддавали перевагу шотландським іменам і зовнішності, яка характерна для групи більшості.

Отже, почуття етнічності зазвичай вище у невідоміючих етносів-спільнот. Наприклад, у радянський час і навіть пострадянський самосвідомість росіян на території Росії не була і не є значним чинником буденного життя індивіда. Значення етнічної ідентифікації є ситуативним. Як правило, етнічна свідомість груп та індивіда не актуалізована за умови існування стабільних етнічних відносин або в моноетнічному середовищі. Про це свідчать і результати теста Куна-Макпартленда проведеного в Росії. Згадування про російськість у місцях, де росіяни домінували, зустрічалося нечасто. Але ситуація змінювалася в іноетнічному оточенні, наприклад, у Казахстані.

У дослідженні розвитку етнічної ідентичності, які проводилися у США, Великобританії, Новій Зеландії та інших країнах, дошкільникам пред'являли набір ляльок або картинок, які відображали людей різних рас й національностей і пропонувалося вибрати ті, які їм найбільше подобаються і які найбільш схожі на них самих. Якщо діти із більшості у своїх відповідях практично одноставно демонстрували перевагу до своєї групи, то діти із груп меншості часто вибирали "неправильні" стимули, наприклад чорні діти вибирали білі ляльки, причому не тільки як найкрасивіші, але й як найбільш схожі на них самих. Так, у дослідженні, проведеному в 50-роки ХХ ст. у США, 92% білих і тільки 26% афроамериканців 3,5-5,5 років зробили правильний вибір.

Таким чином, можна зробити наступний висновок: у дітей груп меншості існує тенденція ідентифікувати себе з домінуючою групою, що відображає ранню обізнаність дітей про існування певної соціальної структури, про те, що у суспільстві одні групи оцінюються вище, аніж інші. Але залишається не до кінця розкритим питання, чи проявляють у виборі ляльок маленькі діти із ще не сформованою ідентичністю бажання належати до групи з більш високим статусом, або дійсно сприймають себе її членами, *тобто вибирають хибну ідентичність*.

Хоча кожен новий член суспільства виявляється "приписаним" до того чи іншого етносу, "соціально бажана" високостатусна група більшості може

залишатися для дитини етнічних меншин референтною. А "приписування" зовсім не обов'язково виявляється позитивним. Якщо спочатку діти вчаться у інших, до якої групи вони належать, і набувають приписаний суспільством етнічний статус, то уже у підлітковому віці до людини приходить усвідомлення того, що в неї є досить суттєва, за словами Е. Еріксона, "свобода активного вибору", чи ідентифікувати себе з групою, членом якої її сприймають інші, або з групою домінантною більшістю. Так, як відзначає Т. Г. Стефаненко, при дослідженні американських підлітків мексиканського походження вияснилося, що якщо одні із них зберігають мову і звичаї свої батьків і усвідомлюють себе "іспаномовними американцями", то інші перестають говорити іспанською і сприймають себе "білими англомовними американцями".

Таким чином, хоча й існує думка про те, що етнічна належність має тенденцію до приписування спільного походження, як правило спадкового, у деяких випадках людина, реалізуючи свою свободу вибору, може брати безпосередню участь у формуванні своєї ідентичності.

## ЛІТЕРАТУРА

1. *Андреева Г.М.* Социальная психология / Г.М. Андреева. – М.: Аспект Пресс, 1999.
2. *Белинская Е.П., Стефаненко Т.Г.* Этническая идентичность: понятие, формирование, модели измерений / Этническая психология : хрестомат. / Е.П. Белинская, Т.Г. Стефаненко. – СПб.: Речь, 2003. – С. 175-181.
3. *Винер Б. Е.* Формы этничности, бывает ли у этноса сущность и что сторонники академика Бромлея могут взять у новых теорий / Б.Е. Винер // Журнал социологии и социальной психологии. – 2005. – Том VIII. – № 2. – С. 142-164.
4. *Євтух В.Б.* Етносуспільні процеси в Україні: можливості наукових інтерпретацій / В. Б. Євтух – К.: ВД "Стилос", 2004.
5. *Климчук Ф. Д.* Этнос и перепись: парадоксы статистики / Климчук Ф. Д. // Ожог родного очага. – М. : Прогресс, 1990. – С. 92-106.
6. *Кон И.С.* Нужна помощь психологов / Кон И.С. // Советская этнография. – 1983. – № 3. – С. 75-78.
7. *Левкович В. П., Панкова Н. Г.* Проблемы формирования этнического самосознания у детей в работах зарубежных ученых / Левкович В.П., Панкова Н.Г. // Советская этнография. – 1973. – № 5. – С. 123-131.
8. *Стефаненко Т. Г.* Развитие и трансформация этнической идентичности / Т.Г. Стефаненко // Этнопсихология. – Екатеринбург: Деловая книга, М.: Институт психологии РАН "Академический Проект". – 2000. – С. 217-235.
9. *Хантингтон С.* Кто мы? Вызовы американской национальной идентичности / С. Хантингтон. – М.: "Изд-во АСТ": "Транзиткнига", 2004. – С. 15-68.

Подано до редакції 30.06.2010